

ПИТАННЯ ШЕВЧЕНКОЗНАВСТВА

УДК 811.161.2'373.72:81'23

СЕМАНТИЧНЕ ПОЛЕ КОНЦЕПТУ «ДОЛЯ»

У ТВОРЧОСТІ ТАРАСА ШЕВЧЕНКА

Кадирова А. Д.

РВНЗ «Кримський інженерно-педагогічний університет», Сімферополь
E-mail: uakafedra@mail.ru

У статті аналізується концепт «доля» у творчості Тараса Шевченка. Досліджено специфіку взаємодії між національною та авторською мовною і культурною свідомостями. Проблема концепту долі розкривається за допомогою кола бінарних фреймів: щастя – нещастя, багатство – злидні, удача – невдача, благословляти – проклинати. Наводяться паралелі на сюжетному, ідейно-тематичному, художньо-образному рівнях. Проаналізована авторська актуалізація зв'язку долі з волею людини, а також зв'язку протидії пасивному сприйняттю нещасливої долі. Відзначено як традиційність Тараса Шевченка в поетичному наповненні концепту «доля», так і авторське його наповнення новим художнім смислом. З'ясовано, що традиційно українці розглядали саму особистість, яка є як творцем, так і винуватцем своєї ж долі. Доля постає «таланом», «фортуною» – засобом «сприятливих / несприятливих» обставин. Доведено, що концепт «доля» характеризується винятковими можливостями включатися в різноманітні контексти.

Ключові слова: концепт доля, контекст, образ.

У національному просторі українців концепт *доля*, особливо на вербальному рівні, проявився у різноманітні образів надприродної сили. Найчастіше цей концепт набирає характерних антропоморфних ознак жінки. За народними уявленнями, власними та супутніми ознаками антропоморфізації, розрізняється *доля* активна («хороша») та пасивна, яка може бути «заспаною, запухлою, обтріпаною, неряшницею» [3, с. 192]. За народними віруваннями, хто відшукає свою *долю*, тому в усьому таланить і той швидко примножує свої статки; а хто не знайде її, то з його починань нічого не виходить [3, с. 191].

Уперше в україністиці концепт *доля* знайшов відображення у працях О. Потебні «Про Долю та споріднених з нею істот» і додатках до цієї розвідки. *Долю* мовознавець асоціює з поняттями «щастя», «притча», «лихо», «біда», «горе» тощо [7, с. 171]. Саме такий опозиційний підхід до *долі* наявний був в українців протягом багатьох віків.

Цінними в аспекті теоретичного вивчення концепту *доля* є дослідження Г. Булашева, М. Васильєва, А. Веселовського та інших учених. У національному світогляді розрізняється природжена *доля* як душа предків, доля-янгол і доля-душа людини, його двійник. В. Богданов наголошував на довільності такого структурування, пов'язаного з народними переказами, оскільки *доля* є началом позитивним та істотою зовсім не ворожою, не має характеру божественності, а становить лише втілене співіснування людини [5, с. 49].

Мета статті – проаналізувати семантичне поле концепту *доля* у творчій спадщині Тараса Шевченка.

Концепт *доля* має велике значення для традиційної культури минулого й сьогодення, тісний зв'язок із ціннісними орієнтаціями, релігійними настановами, менталітетом людини впродовж усього її існування. С. Аверинцев подає таке її визначення: «*Доля* у міфології, в ірраціоналістичних філософських системах ... нерозумна і неосяжна передумова подій і поведінки людини... Ідея *долі* як протиставлення ідеї свободи є соціальною і тому історичною» [1, с. 635]. Автор акцентує на двох константних аспектах розуміння долі:

- доля темна й непізнана сама по собі;
- єдина система координат, у якій вона привідкривається пізнаваній свідомості;
- це опозиція свободи й несвободи, де категорія долі є тотожною категорії несвободи.

У «Словнику символів культури України» зазначено, що «*доля* – символ Вищої Сили, Бога; щастя; талану; водночас – лиха, горя, біди, нужди, злиднів, неминучості, невідворотності. *Доля* в міфології різних народів є символом Найвищої та незбагненої Сили, котра впливає на людину упродовж усього її життя» [8, с. 96–97].

У «Великому універсальному словнику української мови» читаємо «*Доля* – фантастично-поетичний образ, який українці ототожнювали зі щастям. Найчастіше *доля* змальовувалася в образах жінки, панича, незнайомця. Щаслива *доля* – приємна на вигляд, чепурна, а лиха – заспана, запухла, неохайна (ще талан)» [6, с. 733].

«Великий тлумачний словник сучасної української мови» наводить два значення цього архетипу: «*Доля*, -і, ж. 1. Перебіг подій, збіг обставин, напрям життєвого шляху, що ніби не залежать від бажання, волі людини. У порівн. // Умови життя; життєвий шлях і те, що на ньому виникає. // Бажане, щасливе життя. 2. Стан, у якому перебуває або перебуватиме що-небудь; майбутнє чогось» [4, с. 237].

Поняття *долі* має декілька семантичних відтінків. *Доля* може бути щасливою, а може виконувати роль фатуму, доля як покара за гріхи або випробовування.

Контрастне зіставлення *долі* щасливої і нещасливої має місце насамперед у творчості тих письменників, які використовують засоби міфопоетики й відчутно спираються на традиції фольклору. До таких митців належав і Тарас Шевченко, у поезії якого авторські художні ідеї та образи органічно зливалися з народними думами й почуттями. Лекема *доля* в поетичному словнику Т. Шевченка є чи не найпомітнішою. Водночас у відповідному слововживанні чимало авторських актуалізацій і семантичних нарощень, що беруть участь у формуванні індивідуальної художньої картини світу.

Звертаючись до своєї *долі*, Тарас Шевченко наголошує на нерозривному її зв'язку з *долею* Батьківщини. У написаному на самому початку заслання вірші «А. О. Козачковському» він ставить поряд звертання до посланої йому *долі* та країни своєї: «*О, доле моя! Моя країно! Коли я вирвусь з цієї пустині?*» [10, с. 390]. Гіркота усвідомлення втрати волі, що так відчутна в питанні, яким доповнено ті звертання, засвідчує страждання поета не лише як засланця, але й як представника

поневоленого народу. Не випадково Л. Булаховський перше звертання вважає епітетом-прикладкою до власне звертання «*моя країно*» [2, с. 582].

Відомо, що мотив *долі*, переважно безрадісної, нещасливої (сирітської, наймитської, рекрутської тощо), є провідним в українській народній поезії. У Тараса Шевченка, якому випало стільки горя, поневірянь, принижень, цей мотив так само досить відчутний, і слово *доля* в його поезії часто супроводжується негативною оцінкою, пейоративними епітетами, наприклад: «*Як же тебе не проклинать, Лукавая доле?*» [9, с. 17]; «*Доленько моя! Глянь на мене, чорнобриву, Моя доле неправдива, Безталанна я!*» [10, с. 453].

Триптих «Доля», «Муза» і «Слава» відіграє велике значення для сприйняття концептуального осмислення Шевченком поняття *долі*. У першій поезії поет висловлює вдячність *долі*, що стала йому «*другом, братом і сестрою*», що «*у нас нема Зерна неправди за собою*», і закликає *долю* йти далі шляхом чесного служіння правді та добру: «*Ходімо ж, доленько моя! Мій друже вбогий, нелукавий!*» [10, с. 583]. Музу автор характеризує високими епітетами пречистая, святая, чиста, золотокрила та ін. і яку вважає подарунком своєї *долі* молодій, власне, й ототожнює з тим кращим, що було в його нелегкій *долі*: «*І я живу, і надо мною З своєю божою красою Горю ти, зоренько моя, Моя порадонько святая! Моя ти доле молодая! Не покидай мене*» [10, с. 584]. Надто критичним є вірш, присвячений славі, зрадливій «*перекупці п'яній*», яку, втім, автор теж називає своєю *долею*, звертаючись із проханням дозволити «*пригорнутись*»: «*...Мені, моя доле, Дай на себе подивитись, Дай і пригорнутись, Під крилом твоїм любенько В холодку заснути*» [10, с. 585].

Таким чином, концепт «Доля» в розумінні українського народу завжди базувався на принципові дуалізму. Традиційно українці розглядали саму особистість, яка є як творцем, так і винуватцем своєї ж «Долі». *Доля* постає «*таланом*», «*фортуною*» – засобом «*сприятливих / несприятливих*» обставин. Необхідно відзначити традиційність Тараса Шевченка в поетичному наповненні концепту *доля* і його авторське наповнення новим художнім змістом.

Список літератури

1. Аверинцев С. С. Судьба / С. С. Аверинцев // Филос. энцикл. словарь. – М. : Наука, 1989. – 1029 с.
2. Булаховський Л. А. Мовні засоби інтимізації в поезії Тараса Шевченка / Л. А. Булаховський // Вибрані праці: У 5 т. — Т. 2: Українська мова. — К., 1977. — С. 573–593.
3. Булашев Г. О. Український народ у своїх легендах, релігійних поглядах та віруваннях. Космогонічні українські народні погляди та вірування / Г. О. Булашев. – К., 1993. – С. 191–192.
4. Великий тлумачний словник сучасної української мови / [уклад. і голов. ред. В. Т. Бусел]. – К. ; Ірпінь : ВТФ «Перун», 2001. – 1440 с.
5. Жайворонко В. В. Українська етнолінгвістика : деякі аспекти дослідження / В. В. Жайворонко // Мовознавство. – 2001. – № 5. – С. 48–63.
6. Загоруйко О. Я. Великий універсальний словник української мови / О. Я. Загоруйко. – Харків : Торсінг Плюс, 2010. – 768 с.
7. Селіванова О. О. Нариси з української фразеології (психо-когнітивний та етнокультурний аспект) : [монографія] / О. О. Селіванова. – К. ; Черкаси : Брама, 2004. – 276 с.
8. Словник символів культури України / [за заг. ред. В. П. Коцура, О. І. Потапенка, М. К. Дмитренко, В. В. Куйбіда]. – 3-тє вид. – К. : Міленіум, 2005. – 352 с.
9. Шевченко Т. Повне зібрання творів: У 10 т. / Тарас Шевченко. — К., 1949–1963. – С. 17–64.
10. Шевченко Т. Твори: У 3 т. / Тарас Шевченко. — Т. 1: Поетичні твори. — К., 1963. – С. 209–585.

Кадырова А. Д. Семантическое поле концепта СУДЬБА в творчестве Тараса Шевченко / А. Д. Кадырова // Ученые записки Таврического национального университета имени В. И. Вернадского. Серия: Филология. Социальные коммуникации. – 2014. – Т. 27(66), № 4. – С. 3–6.

В статье анализируется семантика концепта «судьба» в творчестве Тараса Шевченко. Исследована специфика взаимодействия между национальной и авторской сознаниями. Проблема концепта «судьбы» раскрывается с помощью круга из бинарных фреймов: счастье-несчастье, богатство-бедность, удача-неудача, благословлять-проклинать. Указываются параллели на сюжетном, идейно-тематическом, художественно-образном уровнях. Проанализирована актуализация поэтом связи судьбы с волей человека, а также противодействия пассивному восприятию несчастливой судьбы. Отмечено как традиционность Тараса Шевченко в поэтическом наполнении концепта «судьба», так и авторское наполнение его новым художественным смыслом. Выяснено, что традиционно украинцы рассматривали человека как личность, которая является как творцом, так и виновником своей же судьбы. Судьба предстает «фортуной» – средством «благоприятных / неблагоприятных» обстоятельств. Доказано, что концепт «судьба» характеризуется исключительными возможностями включаться в различные контексты.

Ключевые слова: концепт судьба, контекст, образ.

Kadyrova A. D. The semantics of the concept of DESTINY in the works by Taras Shevchenko / A. D. Kadyrova // Scientific Notes of Tavrida National V. I. Vernadsky University. – Series: Philology. Social communications. – 2014. – V. 27(66), № 4. – P. 3–6.

The article deals with the semantics of the concept 'destiny' in the works of Taras Shevchenko. The specificity of interaction between national and author's language and cultural consciousness is considered. The article considers culturally marked national concept of Ukrainian culture 'Destiny', which is represented in the works of Taras Shevchenko.

The problem of the concept of 'destiny' is revealed by a range of binary frames: happiness-unhappiness, poverty, wealth, good luck, bad luck, bless, curse. Indicated on the plot parallels, ideological and thematic, artistic and imaginative levels. The actualization of the contact of the destiny with the will of man was analyzed. As well as the actualization of the resistance to passive perception of unhappy destiny was also analyzed in the text.

The traditionalism of Taras Shevchenko in poetic filling of the concept 'destiny' was marked. The author's filling of the concept 'destiny' with the new artistic sense was noted in the article as well. It is found that the Ukrainians traditionally regarded man as a person who is both the creator and originator of his own destiny. The foundation of human consciousness is an ethnic philosophy, which is inseparably formed of spiritual and material culture of the people. This ethnic philosophy uses the genetic code, which is orally transmitted from generation to generation with verbal knowledge of our ancestors.

The lexeme 'destiny' in the poetic vocabulary of Taras Shevchenko is the most visible. However, a lot of the respective author's actualization discourse and semantic extension involved in the formation of individual artistic world view. The concept of 'destiny' presents as 'fortune' – it also means 'favorable / unfavorable' circumstances. It is proved that the concept of 'destiny' is characterized by the exceptional features include a variety of contexts.

Keywords: the concept of destiny, the context, the image.

Стаття надійшла до редакції 11 листопада 2014 року